

Україна: проблеми національної ідентичності

Василь Ткаченко,

доктор історичних наук,

член-кореспондент АПН України,

радник Президії АПН України

Процес глобалізації, який потужно набирає сили, все наполегливіше стукає в двері України, спонукаючи до дискурсу як її наукові кола, так і широку громадськість. Причини цього досить серйозні, оскільки світові процеси кинули виклик самоідентифікації це донедавна відокремленого від світу „залізною заслоною” сегмента пострадянського простору під назвою „держава Україна”. Проголосивши незалежність і приступивши до розбудови сучасної держави, ми зустрілися з новою ситуацією в світі, коли уявлення про „національний” продукт, „національну” фірму та „національну” індустрію стають фікцією. Все це спонукає до уважного й виваженого ставлення до аналізів і прогнозів, ідеологій і алармістських настроїв ери глобалізації.

Поки що головний результат дискурсу із зазначених питань полягає в усвідомленні того, що успадкована нами традиційна модель національної держави має шанс вижити лише за умов визнання процесу глобалізації наріжним каменем державницької ментальності – „мислити глобально, діяти локально”. Зрозуміло, що після сторіч бездержавності український політикум, принаймні значна його частина, зазнає справжнього шоку від розуміння необхідності відмовитися від звичних парадигм національного розвитку, що й викликає час від часу справжні політичні потрясіння.

Ніхто не стане заперечувати, що глобалізація виявила об’єктивну тенденцію розвитку людства на небачено високій технологічній стадії. Але не слід не зважати й на те, що в площині політичній ця тенденція націлена на задоволення споживацьких потреб „золотого мільярда” людства при одночасному обмеженні можливостей світової периферії аж до винародовлення її окремих регіонів. Йдеться не обов’язково про фізичне винищення, хоч і без фактів геноциду в окремих регіонах світу не

обходиться. Найсучасніший метод, зазначає академік І. Дзюба, – „поставити під сумнів культурні цінності якогось народу, оголосити їх безперспективними, дискредитувати опорні пункти його самоусвідомлення, маргіналізувати його буття” [1]. Не в останню чергу це стосується й України з її тисячолітньою історією й водночас підірваним генофондом народу: посттоталітарним, постгеноцидним і постчорнобильським.

Актуальність питання національної ідентифікації зростає ще й тому, що глобалізація втягує нині Україну в процес „розмивання та ослаблення всіх можливих національних бар’єрів і все більш глибоке занурення у високо конкурентне та об’єктивно вороже глобальне середовище” [2]. Йдеться не лише про розповсюдження наркотиків, наростання корупції, незаконне використання інтелектуальної власності, зростання нелегальної міграції людей і відмивання „брудних” грошей. Занепокоєння викликає і процес перетворення України на таке собі глобальне село, що споживає голлівудський кінематограф та західну або російськомовну попсу, відтісняючи власну культуру й освіту на периферію. Україна (насамперед – її молоде покоління) стає все більш відкритою для нових загроз, до яких суспільство поки що мало підготовлене, а найчастіше – не захищене, оскільки управлінські та наукові кола лише останнім часом стали звертати увагу на загрози, породжувані глобалізацією.

Отже, питання національної ідентичності, національних інтересів України, подальшого буття українського народу як суб’єкта історії стає чи не визначальним в оцінці діяльності української еліти та значимості першорядних завдань, які висуваються на порядок денний. У цьому контексті оптимістично звучать слова Президента АПН України В. Кременя про те, що саме сфера освіти має найбільшою мірою визначити рівень розвитку людини, а відтак „першим нашим завданням має стати утвердження і в громадській думці, і в суспільній практиці справжньої пріоритетності сфери освіти як необхідної умови національного розвитку й національної безпеки. Нам необхідно згуртувати українську націю навколо проблеми освіти, об’єднати зусилля не лише освітян, а й усього суспільства. Другим ключовим завданням має стати модернізація освіти відповідно до викликів ХХІ століття і вимог української державності” [3].

Ми маємо національно самовизначитись – іншого нам не дано. Власне, Україна не оригінальна в цьому відношенні: через розв’язання проблеми національної ідентичності пройшли практично всі держави Європи. Виходячи з історичного досвіду, за твердженням професора Карлового університету М. Гроха, нинішній етап розвитку, як і сто років тому, знову поставив перед Україною ту ж триєдину комбінацію завдань: йдеться про (1) спільну історичну пам’ять, (2) щільність та інтенсивність мовних і культурних зв’язків і, нарешті, (3) про загальну рівність людей, організованих у громадянське суспільство [4]. Зрозуміло, ці питання мають

бути усвідомлені насамперед в середовищі молодого покоління: „Ким ми були? Ким ми є? Ким прагнемо бути?”.

І пошуки відповіді на ці питання мають бути безперервними. Українська молодь повинна збагнути суть національної ідеї, яка криється в класичній формулі: „В минулому – спільна слава і спільне каяття за скоєне. В майбутньому – спільна для всіх мета”. Розв’язання всіх трьох завдань – досягнення спільної історичної пам’яті, належної щільності мовних зв’язків, а також потужної розбудови громадянського суспільства – вимагають невідкладного вирішення, оскільки проблема вийшла за межі громадського дискурсу і набула в нашій країні форми гострого суспільно-політичного протистояння.

Суспільство

Почнемо з третього завдання. На шістнадцятому році нашої державної незалежності все ще немає усвідомлення магістральної стратегії та етапів розбудови громадянського суспільства. А без цього ми не зможемо вирішити будь-якого іншого питання, бо гострі політичні кризи, що супроводжують формування української держави впродовж 16 років, викликані саме тим, що у нас немає належного громадянського суспільства, а також низьким рівнем громадської свідомості й політичної культури, нездатністю правлячих кіл піднятися до рівня розуміння національних інтересів і формулювання стратегії національної єдності. За свідченням Голови Верховної Ради України IV скликання В. Литвина, проблеми державного будівництва випливають з того, що „в нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас” [5].

Подібної думки дотримуються й провідні зарубіжні експерти. Так, директор російських і азійських програм вашингтонського Інституту світової безпеки М. Злобін зазначає: „Я глибоко переконаний, що українська еліта сьогодні не є національною. Це випадкова еліта, тимчасова, яка монополізує право називатися елітою, опинившись нагорі в результаті розпаду СРСР і якихось випадкових зв’язків, знайомств, грошей, доступності власності, розподілу майна, компромісу тощо. Але це не еліта, яка пройшла через нормальний процес політичного відбору, навчання, конкуренції. Національні лідери не народжуються так, як народжувалися лідери пострадянського простору. Вони не національні лідери. Тому сказати, що потрібно країні, вони не можуть. Вони можуть сказати, що потрібно їм і групі їх інтересів, але це група спеціальних інтересів... Я думаю, тут багато перехідних моментів, багато суб’єктивного, випадкового, тому що немає еліти і немає якогось консенсусу в суспільстві. Я, до речі, вважаю, що Президент Ющенко в пошуках консенсусу робить насправді корисну річ: йдуть хоч якісь дебати на цю тему, а це вже позитив” [6].

Такі оцінки не є якимось одкровенням – це настільки очевидно, що про

непідготовленість керівних кіл України до вирішення нагальних проблем суспільства не говорить нині лише лінивий. Не раз у ЗМІ зазначалося, що, оскільки наші капіталісти здебільш не пов'язані з українським народом ні духовно, ні культурно, а значна кількість їх вважає себе тут чужинцями й етнічно, то не можна виключити і такий розвиток подій: замість того, щоб будувати незалежну країну, примножуючи не тільки свій фінансово-промисловий капітал, а й загальнонаціональне надбання, вони просто тут „робитимуть гроші”, штучно підтримуючи низьку зарплатню працівників, користуючись послугами корумпованих законодавців та кримінальним „дахом”. А більшість капіталу й надалі переправлятимуть за кордон, де провадитимуть найкращий час свого життя та щасливу старість. Не виключено, що в пошуках кращого „даху” вони можуть просто „здати” незалежність України – під певні гарантії – на користь надійнішої держави або розшматують Україну з тією ж метою.

Деякі тривожні симптоми цього вже з'являються. Так, за даними Державного комітету фінансового моніторингу України, лише за півтора року (2005 – 2006 рр.) в Україні було відмито 113 млрд. гривень, одержаних злочинним шляхом [7]. За підрахунками Міжнародного Валютного Фонду, обсяг „тіньової економіки” в національному ВВП України 2005 року становив близько 52 % (Грузія – 63 %, Росія – 40 %). За експертними оцінками Національного інституту стратегічних досліджень, критичним вважається перетин 40-відсоткового бар'єра, а тому в перспективі такий розвиток „створює цілком реальну загрозу національній безпеці та демократичному розвитку країни”. За даними Національного банку України, масштабність цього тіньового лиха виявляє себе у втраті нашою країною 22,4 млрд. доларів надходжень до бюджету в 2002 - 2006 роках, а всього за роки незалежності вплив капіталу за кордон становив до 52 млрд. доларів. До цього ще слід додати і втрату потенціалу соціальної політики, зумовлену розкраданням бюджетних коштів і зниженням дієвості фіскальних інструментів. Зневіра іноземних інвесторів в ефективності здійснюваних у країні реформ гальмує створення нових робочих місць [8].

Чи чекають нас в Європі з подібним менталітетом і такими практичними навичками? Чи вдасться нам перебороти негативні стереотипи, які вже закріпилися за нами? Отже, актуальним завданням залишається підвищення іміджу України в Європі, оскільки аж до „помаранчевої революції” він був досить-таки сумнівний: це, мовляв, типовий пострадянський простір, Чорнобиль, корупція, вбиті журналісти, темники, помилково випущені ракети та палаючі літаки, щось подібне до Росії, але менш гонорове та більш поступливе, з елементом вторинності. І ця вторинність, відповідно, переносилася на сприйняття нації, яка оцінювалася як маргінально провінційна та безвідповідальна [9].

Щоправда, „помаранчева революція” відродила була на певний час

відчуття відповідальності за власну долю. І хоч ця революція залишилася переважно в намірах, настроях та деклараціях, втім дала вже деякі плоди. У щорічному звіті неурядової організації Freedom House, де аналізувалася ситуація в 192 країнах, серед країн пострадянського простору оцінку „вільної країни”, крім держав Балтії, 2006 року одержала лише наша держава: „Україна виявила готовність до ряду політичних і громадянських реформ... Це дає надію, що механізми і структури в Україні, хоч поки ще дуже слабкі, стануть базою для життєздатної і тривалої демократії” [10]. Та, попри все, суспільна свідомість в Україні залишається не просто „розколотою”, а й атомізованою і амбівалентною: половина населення, наприклад, орієнтується на зв'язки з Росією, а друга половина – на інтеграцію в Євросоюз. Приблизно навпіл поділені й симпатії електорату. Таке становище триватиме доти, доки Україна не самовизначиться у стратегічному виборі шляхів подальшої трансформації суспільства. А в цілому, за великим рахунком, на шляху інтеграції в Європу українська еліта свою гру на нинішньому етапі в цілому програла – якщо не назавжди, то, принаймні, надовго.

За таких умов важко говорити про методичку донесення стратегії розбудови громадянського суспільства до молодого покоління в процесі навчання. Після висунення 2002 року ідеї інноваційного сталого розвитку в контексті економіки знань, на ній згодом перестали акцентувати увагу. Більше того, відверто прокламувалося, що навряд чи вдасться створити в Україні свою Силіконову долину, бо вже пізно.

Нині, за ініціативою Ради конкурентоспроможності України, обговорюється ідея розгортання руху за конкурентоспроможність як об'єднуючої національної ідеї. В ній теж йдеться про побудову економіки знань задля посилення конкурентоспроможності українського бізнесу шляхом розширення інвестицій в освіту, науку, охорону здоров'я, довкілля: „Всі країни інвестують сьогодні в першу чергу в освіту. Але важлива не просто освіта, а та, яка найбільше відповідає вимогам часу, причому на різних рівнях. Освіта середня і освіта професійна, освіта бізнесова і освіта в фундаментальних науках тощо. Саме за рахунок цього прорвалася у сучасний світ Фінляндія. Там створили систему освіти, яка є однаково якісною і однаково доступною для всіх без винятку в будь-якій точці країни. Тепер Фінляндія називає це своєю основною конкурентною перевагою”. В пошуках інвестицій для інноваційного розвитку Фінляндія навіть продавала частки державних підприємств і спрямовувала фіксовано 7,5 % від усіх приватизаційних доходів на розвиток фундаментальної науки [11].

Отже, є і зарубіжний досвід, і розуміння доцільності проголошення ідеї конкурентоспроможності для нашої країни як провідної. Бракує одного – достатнього рівня гармонізації стосунків між різними гілками влади, щоб можна було досягти консенсусу стосовно саме цих речей. Крім того, виникає

проблема стимулювання наших бізнесових компаній, щоби вони вкладали кошти в освіту. Справа ця нагальна, бо постає парадоксальна ситуація. З одного боку, на ринку робочої сили не вистачає кваліфікованих кадрів певних професій, і це сьогодні вже стає бар'єром для зростання економіки, і на порядку денному постає питання імпорту робочої сили з інших країн. З іншого боку, наростають імміграційні настрої серед української шкільної молоді й студентства. І тут знову йдеться про гостру кризу самоідентифікації. Так, згідно з соціологічними опитуваннями, на запитання: „Якби ви могли обирати країну для життя і роботи, то яка б це була країна?” – 56 % старшокласників відповіли, що обрали б інші держави. Вибір мотивувався тим, що там вища заробітна платня, більше цінуються права і свободи людей і людська праця, що там вищий рівень життя (очікується, що вже в першому кварталі 2008 року середній рівень заробітної платні в Росії складе 1000 доларів, в Європі середній рівень зарплати в 10 - 12 разів вищий, ніж в Україні). В Україні ж, зазначають старшокласники, по-перше, високий рівень безробіття і низький рівень оплати праці, не цінують спеціалістів, а по-друге, прогресує політична нестабільність і протиріччя, не задовольняються потреби молоді. Саме ці фактори й спричиняють байдужість молоді до української держави, національної історії, мови, державної символіки [12].

Коли ж брати ширшу вікову групу молоді – до 30 років, то на заробітки за кордон згодні виїхати понад 60 % її складу, у тому числі молоді, що навчається, 71 %. Молодих людей ображає якщо не явне безробіття, то деформована система оплати праці. Песимістичні настрої охоплюють, перш за все, соціально активну молодь, студентів, дипломованих спеціалістів, робітників високої кваліфікації, не кажучи вже про талановитих учених, артистів, спортсменів. За дедалі гіршого матеріального і соціального становища, зростання дорожнечі, безробіття і вкрай повільного впровадження засобів соціального захисту молоді, Україна втрачає багато енергійних, здібних та заповзятливих людей.

Зазначені проблеми спонукають до двох висновків. Перший: Україні слід, зрештою, дійти консенсусу щодо своєї національної ідентичності. Другий: до висвітлення цієї проблеми мають у все більшій мірі залучатися науковці й викладачі, оскільки, за визначенням академіка М. Згуровського, „заангажованість більшості політиків на вузькопартійні, вузькогрупові і комерційні інтереси не дозволяє їм піднятися до рівня державних діячів” [13].

Історія

Ще одна із зазначених головних проблем самоідентифікації України – досягнення спільної історичної пам'яті, відчуття спільності історичної долі.

Слід враховувати специфіку історичної науки. Історичні знання в

суспільстві є своєрідною багатошаровою пірамідою. На її вершині маємо академічну історичну науку; далі розміщено предмет історії, що викладається у навчальних закладах; а в основі піраміди – історична пам'ять широких верств населення, так звана „буденна свідомість”.

У цій ієрархії кожна вища ланка справляє вплив на нижчу, але сфера цього впливу обмежена, бо кожен з цих рівнів має свою специфіку і свою функцію. Академічна історія прагне встановити історичні явища і факти та концептуально пов'язати їх. Професійний історик завжди піддає сумніву результати своїх пошуків, і це природний для нього стан. Та подібних сумнівів не має бути на рівні викладання історії в школі. Тут історія має служити навчально-виховним завданням, при цьому учень не повинен ігнорувати фактів та інтерпретацій: процес вивчення історії підпорядкований вихованню вдумливого, законослухняного громадянина. І, нарешті, для масової історичної свідомості майже не мають значення академічні напрацювання – перевага віддається ЗМІ, популярним виданням, чуткам і родинним спогадам. Ця сфера пронизана історичними міфами, які, тим часом, відіграють свою роль – пов'язують окремого індивіда з суспільством, культивуючи ту чи іншу ідентичність [14].

Отже, наука наукою, а історичні міфи все ж відіграють винятково важливу роль в націотворчому процесі. Більше того, громадяни демонструють, що для них буденні уявлення про історію важливіші, ніж будь-які наукові аргументи. Ось і сучасна Україна є своєрідним полем протистояння між двома версіями української історії: радянською, що все ще популярна в південно-східних регіонах, а також етнонаціональною, що культивується в західних областях. Соціологічні дослідження, що проводилися у Львові й Донецьку, зафіксували різні модифікації української історії. У Львові вбачається така послідовність історичних подій: Київська Русь – Українське козацтво – Українська народна республіка (1917 – 1920 рр.) – проголошення української самостійності 1991 року. У Донецьку ця схема набула іншої траєкторії: Київська Русь – Переяславська угода між Україною та Росією (1654 р.) – Українська Радянська Соціалістична Республіка (1917 – 1991 рр.). У Донецьку до радянського періоду ставляться як до „старих добрих часів”, а у Львові ці часи згадують як період національної трагедії.

Таким є реальний стан справ, який призводить до того, що школи час від часу одержують від Міністерства освіти і науки роз'яснення, як слід ставитися до тої чи іншої історичної події і як її слід відзначати. Все це спонукає до аналізу рівня й змісту історичної освіти в цілому та до пошуку шляхів удосконалення викладання історії. В суспільстві назріла проблема досягнення консенсусу з низки загальнонаціональних пріоритетів щодо нашого минулого. Важливу роль у розв'язанні цих завдань має відіграти історія як предмет викладання в навчальних закладах. В будь-якому суспільстві навчальний предмет історії об'єктивно виконує дві основні

функції: освітню, ознайомлюючи молоде покоління з актуальними проблемами історії, а також суспільну, виховуючи майбутніх громадян на прикладах минулого.

І в цьому аспекті слід принципово розмежовувати сутність і функціональну підпорядкованість підручника з історії від наукової монографії дослідницької установи. Монографія має містити наукові відкриття та скептичні ревізії застарілих поглядів, роздуми щодо можливих альтернатив викладу тих чи інших подій, прогностичні версії щодо можливого потрактування фактів і документів. Зовсім інша функція підручника. На думку історика Н. Яковенко, „його функція - представити „від імені науки” певний компілятивний згусток знань, що потрібні молодій людині передусім для ототожнення себе з країною, в якій вона живе, та зі спільнотою, до якої вона належить. В українському випадку цей „символічний обмін змістами” між наукою та суспільством ускладнюється тим, що населення України є спільнотою людей, поки що не налаштованих на порозуміння між собою – і через розбіжність світоглядних орієнтирів, і через різницю у так званій історичній пам’яті жителів Сходу – Заходу – Центру – Півдня. Той варіант колективної ідентичності, що його пропонують сьогоденні підручники., цьому не лише не сприяє, а й шкодить – передусім через те, що спирається на стереотипні візії, сформульовані істориками цілком в інший час та для цілком іншої мети” [15].

Враховуючи ситуацію, що не лише склалася, а й загострилася нині, історики мають виконати завдання „перереформатування” історичної пам’яті українського суспільства, насамперед – молодого покоління в такий спосіб, щоб, не нівелюючи локальних та регіональних ідентичностей, все ж розпочати пошук якоїсь надрегіональної, прийнятної для більшості моделі. Це вкотре повертає нас до необхідності, по-перше, повсякчасної публічної дискусії над змістом і методикою викладу підручників з історії, бо освіта не є якоюсь закритою від громадськості сферою. По-друге, виникає проблема не піддатися пресингу з боку тих чи інших політичних груп, які заради своїх вузькогрупових інтересів готові переписати вітчизняну історію в тому ключі, який будуть вважати вигідним в поточний момент. По-третє, слід виходити й з того, що підручники – не приватна власність Міністерства освіти і науки, і лише широке громадське обговорення актуальних проблем формування історичної свідомості молодого покоління дасть змогу віднайти, принаймні – на певний час, якийсь „спільний знаменник” нашої історичної пам’яті та відчуття спільності історичної долі.

Ще раз варто наголосити, що ми не досягнемо національної ідентичності доти, доки одні політичні сили намагатимуться приписати собі славні сторінки минулого, а своїм політичним опонентам нависити всі скоєні в минулому гріхи. Люди ніколи не навчаться жити в злагоді доти, доки не

перестануть воювати з власною історією. Доки не навчаться брати на себе відповідальність за все грішне й праведне, за все славне й ганебне, доки не перестануть шукати джерело зла десь зовні, а не в своїх власних діяннях. Чи то, коли ставиться питання про те, хто відповідь за Переяславську раду, чи то за Жовтень 1917 року, чи то за Голодомор 1932 - 1933 років, чи то про винуватця за наше нужденне сьогодення. І позитивна відповідь може, на мою думку, бути лише одна – ми всі винні, бо не навчилися самоорганізації, не володіємо ще належним політичним механізмом, не вміємо впорядкувати власне життя, не наслідимо взяти на себе покуту за гріхи свої і минулих поколінь, а відтак втрачаємо моральне право взяти всю міру відповідальності за долю країни.

Взяти хоча б широко дискутовану тему Голодомору і характер її розгляду у Верховній Раді. За роки незалежності історики виконали величезну дослідницьку роботу, яка засвідчує наявність цілеспрямованих репресивних дій, які мали б примусити населення України (не лише етнічних українців!) забути про саму можливість відродження української державності. І все ж, всупереч документальним свідченням, у багатьох ЗМІ проводилася думка, що визнання Голодомору актом більшовицького геноциду може зашкодити національним інтересам України, бо викличе негативну реакцію Росії. Інші, навпаки, наводили позитивний приклад визнання світом Голокосту актом моральної спокути перед єврейським народом і гарантією його права на незалежну державу, а також свідченням демократичної зрілості повоєнної Європи. У нас з демократією поки що не складається. І тут є над чим подумати: академік М. Попович висловив занепокоєння стосовно провокаційних спроб деяких політичних сил України „звинуватити євреїв в українському Голодоморі, з чого виводиться протиставлення „Голокост – Голодомор”.

Тобто, ситуація в усвідомленні українцями і світом Голодомору складалася неоднозначною, оскільки, за оцінкою професора С. Кульчицького, „відбувається мутація українського суспільства, викликана переконаннями декількох поколінь, які зомбувалися радянською владою... За 15 років незалежності України влада майже не намагалася боротися з захисниками і спадкоємцями сталінської політики”. То ж чи варто дивуватися, що українські підручники „подекуди все ще носять радянські і комуністичні сліди, в тому числі й підручники з історії”, а „Комуністична партія України й слухати не хоче про Голодомор в Україні” [16].

Після розгляду питання про Голодомор як геноцид українського народу хоч і було прийнято відповідний Закон, проте переважна частина депутатів правлячого блоку утрималась від голосування, демонструючи тим самим, що не сприймає загибель мільйонів співвітчизників як геноцид, а отже – як злочин проти людства. Як констатує професор О. Пахльовська, „правляча політична сила України визнала себе – через своє фактичне НЕголосування – нащадком авторів Великого Терору. Іншими словами –

законним „ правонаступником ” убивць України ” [17].

На мою думку, це питання значно складніше. Суть справи полягає не так в осуді тих чи інших політичних сил, як в констатації того, що наше суспільство ще не дозріло до усвідомлення власної історії крізь призму „спільної слави і спільної покути”. Саме це головне, і лише коли ми вийдемо на такий рівень порозуміння, то тоді український народ матиме повне право на самоповагу й повагу з боку інших народів світу.

Доречно навести ще один приклад. І не тому, що він є центральним в історії України, а тому, що політичні аутсайтери періодично гріють на ньому руки, штучно створюючи лінію протистояння між західними і східними регіонами України. Йдеться про примирення ветеранів Другої світової війни – як воїнів Радянської армії, так і воїнів ОУН-УПА. Одні дорікають сталінізмом і системою ГУЛАГу, інші – співробітництвом ОУН у перші місяці війни з німцями. І це породжує негативні наслідки. Згідно з соціологічним опитуванням, 88 % жителів Миколаєва заявили, що ветеранів ОУН-УПА не можна прирівнювати до ветеранів ВВВ, а 79,5 % опитаних жителів Тернополя впевнені, що влада повинна активніше вирішувати проблему надання ветеранам ОУН-УПА однакових з ветеранами ВВВ прав і пільг. І тут ми маємо сформувану державницьку позицію. Усі ветерани мають бути належно соціально забезпеченими, так, приміром, як у Німеччині: ветерани вермахту одержують належні пенсії, хоча уряд країни аж ніяк не демонструє прихильності до нацизму.

Що ж стосується проблеми примирення ветеранів Радянської армії та ОУН-УПА, то, на мою думку, все залежить від того, в яку площину поставити проблему. Чи в площину християнського гуманізму („прощаю і прошу прощення”), а чи в площину політичну (хто був винен, а хто ні). Політична полеміка є безперспективною – як і безперспективною є політична реабілітація чи то бандерівщини, чи то сталінізму. Ми повинні дійти думки, що тоталітаризм – у формі чи фашизму, чи сталінізму, чи донцовського „інтегрального націоналізму” – не можна брати в багаж інтеграції України в Європу. В Євросоюзі йде послідовна боротьба з своїми ультраправими як на рівні ідеологічному, так і в політичній практиці. Згадати хоча б різкі санкції, до яких вдався Євросоюз щодо Австрії, коли там 1999 року ультраправа Партія свободи увійшла до правлячої коаліції.

На все це нам слід зважати. Разом з тим, маємо дійти консенсусу, що і сталінщина, і бандерівщина – все це **наша** історія, від якої ми ніколи не зможемо відмежуватися. Ми зможемо лише усвідомити, що ці явища похідні від одного й того ж суспільного феномена – фашизації Європи і більшовізації Євразії як наслідку глибокої суспільної кризи, котру не змогла вирішити Перша світова війна, і яка вилилася зрештою у Другу світову війну. Екстремальна ситуація кризи породила екстремістські політичні режими як одну з форм самоорганізації суспільства. Це був своєрідний соціальний катарсис, через який людство мало пройти, аби

усвідомити згубність цього шляху й вийти на новий рівень самоорганізації на основі створення соціальної держави і прийняття демократичного шляху розвитку суспільства як єдино можливого.

Разом з тим, маємо усвідомити, що вина за збереження до цього часу негативної спадщини тоталітарних режимів лежить на усіх нас. Має рацію О. Пахльовська, коли зазначає, що тоталітарний режим протримався сім десятиліть не тому, що був дуже сильним, а тому, що суспільство його терпіло і обслуговувало – попри репресії, тортури, образливу бідність і всі форми приниження: „Причини закорінені в ментальності суспільства, в типі його культури. Це суспільство не здатне раціонально і позитивно організувати простір, в якому воно живе. Руйнує власні ресурси або не вміє їх використовувати. Не вміє опанувати власну історію, тому не спроможне побудувати проект майбутнього” [18]. Найголовніше ж те, що розмита культурна і національна ідентичність спричиняє розмивання й моральної ідентичності. Ідентичність – це приналежність. А отже – відповідальність ЗА тих, до кого належиш. І відповідальність ПЕРЕД ними.

Визначальним у подоланні тоталітарної спадщини буде те, наскільки ми готові виступати від імені „МИ”, наскільки „наше” (і здобутки, і втрати) стали вже нашими індивідуальними переживаннями. За К. Ясперсом, вина за функціонування тоталітарних режимів може бути чотирьох видів: 1) кримінальна – за скоєння конкретних злочинів проти людства; 2) політична – як відповідальність кожної людини за злочини політичного режиму, за якого ця людина проживала; 3) моральна – за підтримку такого режиму; 4) метафізична – за бездіяльність людини, коли поруч творилися злочини [19]. Так до цього питання підходять у Європі, і цю думку маємо донести до студентів, бо перманентні вуличні зіткнення ветеранів Радянської армії та воїнів ОУН-УПА сприймаються тверезим розумом лише як рудимент посттоталітаризму, у якому ми серйозно загрузли й не маємо снаги виборсатися з нього.

Отже, ми, і тільки ми всі разом, несемо відповідальність і за наше минуле, і за сьогодення, і за майбутнє. Тому що кожен наш сьогоднішній крок рано чи пізно дасть певні наслідки в майбутньому. За гріхи минулого можемо лише попросити один у одного прощення і, пройшовши очищення катарсисом і духовним прозрінням, вийти на новий виток національного консенсусу й самоорганізації. Без такого духовного очищення будемо приречені на подальше протистояння, поглиблення розколу й саморуйнацію. Ми й далі відшукуватимемо „злих ворогів” і „зрадників”, влаштовуватимемо „полювання на відьом”, знову провокуватимемо ситуацію протистояння й таки доведемо Україну до розколу – і геополітичного, і соціального. Невже історія нас нічому не навчила?

Проблема національної ідентичності в епоху глобалізму спонукає до нового підходу в трактуванні самого феномена націоналізму, до якого ми ставимось насторожено (особливо на Півдні і Сході України) після

страхить, пережитих у ХХ столітті. Але світ уже усвідомив, що глобалізаційний стиль життя не повинен нівелювати людство, а сприяти розвитку того, що американський дослідник Дж. Найсбіт називає „культурним націоналізмом”. „Що сильніше ми глобалізуємося, стаємо економічно взаємозалежними, - вважає вчений, - то більше діємо плідно, прагнучи підкреслити власну окремішність, зберегти власну мову, триматися рідних коренів і рідної культури. З економічним об'єднанням Європи німці почуватимуться більше німцями, а французи - французами” [20].

Мова

Третя складова формування національної ідентичності - забезпечення високого рівня функціонування щільності та інтенсивності мовних і культурних зв'язків українського суспільства. Нині на зрив виконання цього завдання спрямовані різні „громадянські ініціативи” щодо проведення референдуму про визнання російської мови державною, які, поряд з агітацією за референдум щодо вступу України до НАТО тощо, покликані провокувати політичну нестабільність та екстремізм окремих складових країни. Хотілось би думати, що такі ініціативи є лише наслідком дефіциту критичної маси української еліти, здатної ухвалювати рішення і нести відповідальність за майбутнє України, а також та глибока інтелектуальна й культурна прірва, яка лежить між гуманітарною інтелігенцією та бізнесовими скоробатами. Тут би своє слово сказати людям державницького мислення й тим самим підвищити імідж української держави в очах її громадян. Адже, за оцінкою доктора наук з питань державного управління І. Розпутенка, „переважна більшість населення не ототожнює себе з державою, апарат якої завжди асоціювався з репресивними функціями стосовно самих українців” [21].

На біду склалося так, що практика державного управління в мовно-культурній сфері протягом багатьох років потрапляла під інерцію імперського історичного розвитку, коли будь-які прояви живого національного руху в економіці, культурі, духовному житті сприймалися як ворожі для існуючого ладу. Досить згадати трагічну долю таких подвижників української ідеї, як М. Скрипник, О. Довженко, О. Гончар. Та навіть долю першого секретаря ЦК КП України П. Шелеста з його книгою „Україно наша радянська”, який насмілився вкрай обережно віддати шану славному історичному минулому українського народу. Гоніння проти національно свідомих представників української інтелігенції та апарату відбилися й на ідеології та мисленні сьогодишнього істеблішменту, який, в силу певних обставин свого формування, і не міг бути українським у повному розумінні цього слова, бо перейматися долею України та її історичним минулим за радянських часів було справді небезпечно.

До цієї негативної спадщини додалися проблеми дня сьогоднішнього. Нині, через технологічно відсталу модель економіки, в нашому суспільстві не користується належним престижем інтелект, немає поваги до знань. Серед правлячого класу побутує думка, що якщо можна „купити” владу і користуватися „тіньовими” шляхами доступу до дешевих ресурсів, то не потрібні складні інтелектуальні, наукомісткі, технологічні, управлінські рішення. Відтак зникає й сама потреба брати до уваги інтереси суспільства: „Така потреба може диктуватися або моральними засадами еліти, або дієвими механізмами її політичної відповідальності, або тиском громадянського суспільства. Двох останніх чинників в Україні поки що немає. А мораль колишньої номенклатури та нової буржуазії такої чесноти, як служіння суспільству, не передбачає” [22].

При розгляді мовно-культурної сфери слід особливо враховувати, що існують досить глибокі розходження в політичній культурі та соціальному досвіді жителів різних регіонів країни. Особливо це стосується Закарпаття, яке внаслідок геополітичної відірваності впродовж століть від основного масиву нинішньої України залишилося своєрідним куточком давньої дунайсько-балканської цивілізації, а також Криму, що був тривалий час далеким „уламком” середземноморської цивілізації. Але й решта регіонів України теж відрізняються одне від одного за тим, як органічно й динамічно розвивалася в них українська ідентичність. Так, Галичина різко відрізняється від Волині, бо за століття перебування в складі Австрійської корони в умовах відносної конституційної свободи змогла розбудувати національну ідеологію й культурну самоідентифікацію. Волинь відрізняється від Полісся, бо у 1920 - 1939 роках входила до складу Польщі і тоді пережила період національного відродження, не зазнала втрат від Голодомору й радянського терору. Полісся і Поділля відрізняються більшою україномовністю і консервативністю від індустріального Подніпров'я. Останнє теж відрізняється від Степу і Слобожанщини, бо повніше зберегло своє етнотворче ядро. Слобожанщина і колишня Новоросія відрізняються від Донеччини тим, що при інтенсивній колонізації за рахунок різних національних груп все ж переважаючим субстратом тут були етнічні українці. Донеччина і Причорномор'я, де в середньому українці складають лише від 50 до 70 % населення, у 1920 - 1960-і роки зазнали найпотужнішої демографічної видозміни внаслідок масового напливу російськомовних робітників з різних регіонів СРСР. Саме тому в цих регіонах не зміг сформуватися вагомий український національний стрижень; українське населення і його культура були маргіналізовані [23].

Та попри всі ці відмінності, комуністична влада планомірно й послідовно знищувала або маргіналізувала все українське, прикриваючись демагогічною ідеологією „пролетарського інтернаціоналізму” й формування нової історичної спільноти - „радянського народу”. Яскраві

прикладі такого виховання бачимо нині в органах влади, де українська мова повинна б мати статус державної. Наприклад, деякі депутати поставили в провину В. Огризку при його представленні на посаду Міністра закордонних справ те, що він говорив українською мовою в присутності парламентаріїв з РФ. Говорив, відзначимо, в Україні. Тут вже йдеться не про проблеми мови, а про проблему почуття власної гідності. У В. Огризка вона виявилася, за що й був „покараний” [24]. Або інший приклад – заява секретаря Донецької міськради М. Левченка, що українська мова „годиться лише для фольклору”. Суть проблеми, власне, не в низькій культурі одного з дрібних чиновників міськради. Біда в тому, що партійна дискусія після різкої реакції на його антиукраїнські висловлювання, на думку народного депутата Г. Герман, лише „згуртувала партійні ряди”, бо, мовляв, „у нього така думка про українську мову – і це його право, а наше право – сприймати чи не сприймати його слова” [25]. Таке абсурдне трактування конституційних вимог до державного службовця не потребує коментування.

Історичний досвід свідчить, що якби формування української нації не зазнало русифікаторського ідеологічного й політичного пресингу, то процеси в Україні мало чим відрізнялися б від аналогічних процесів у Німеччині, Франції, Італії чи Іспанії, де регіональні відмінності в XIX столітті були ще більш різкими, але поступово все населення перейшло на літературну мову; процес національної консолідації мав логічне завершення.

Не так сталося в Україні, де й після здобуття незалежності не відбулося належного демонтажу як старих радянських цінностей в системі державного управління (централізм, жорстке адміністрування, номенклатурність), так і не виявилось стійких обнадійливих тенденцій у мовній політиці. За радянських часів і в перше десятиріччя незалежності на українських землях, що увійшли до складу незалежної України, з 1926 по 2001 рік питома вага українців серед населення зменшилася з 80 до 77,7 %. Якщо 1926 року українською мовою як рідною користувалося 94,1 % українців, то 2001 – лише 85,3 %. Як за часів радянської влади, так в перші роки незалежності спостерігається процес русифікації жителів України під супровід волюнтаризму про „наси́льницьку українізацію” [26].

Соціологічні дані, одержані 2007 року, показують, що в результаті тривалого процесу русифікації мовна структура населення України станом на 2007 рік має такий вигляд: 38,5 % громадян у побуті спілкуються лише українською мовою, 30,36 % – винятково російською, а 30,54 % залежно від обставин вживають або українську, або російську.

Варто звернути увагу на те, що мовний процес з боку етнічних росіян проходить при очевидному ігноруванні української мови: двомовними є, передусім, етнічні українці й громадяни, які вважають рідною українську мову, а росіяни виявилися переважно одномовними. На практиці

складається так, що всі неросійські мови в Україні, в тому числі й українська, були й залишаються „донорами” для російської мови. Так, серед українців 15 % осіб, ідентифікуючи себе українцями, рідною мовою вважають російську. Так само представники національних меншин – євреї, греки, білоруси та інші – в переважній більшості вважають рідною мовою російську.

Зрозуміло, що насильно цю ситуацію не виправиш – потрібен час і копітка робота. Але це аж ніяк не виправдовує практику цілеспрямованої політизації мовного питання і намагання будь-що зберегти русифікаторську спадщину. Відрадно в цій ситуації лише те, що наслідки політичних спекуляцій не такі вже й вражаючі: серед списку найбільших 30 проблем, сформульованих соціологами, проблема російської мови посіла лише 26-те місце, а проблема української – 24-те. В цілому 52 % громадян відносять мовне питання до неактуальних або взагалі надуманих [27].

З цього не слід робити висновку, що мовної проблеми не існує. Суть справи, очевидно, не стільки в регіональних відмінностях України, скільки в глибинній денаціоналізації значної частини населення та його небажанні інтегруватися в єдину державу-націю. Склалася парадоксальна ситуація: турботу про долю російської мови найбільше висловлюють там, де на практиці українська витіснена з ужитку (Крим, Донбас), а російській мові нічого не загрожує. Власне, проблему складають не так самі жителі східних та південних регіонів, як політично активна верхівка цих регіонів, котра несе в собі ідеологію і психологію російської імперської традиції. На думку академіка Б. Олійника, „мовна проблема – це виклик і спроба зачепити наші державні структури, аби з’ясувати: є у нас держава, чи немає. Тому якщо ми поступимось, настане другий період – федералізація, яка вже давно виношується в планах окремих людей” [28].

Геополітичні реалії сучасного становища України на пострадянському просторі підтверджують, що боротьба за українську культуру і мову, за щільність мовних зв’язків у країні триває як елемент змагання за те, в якому напрямі розвиватиметься процес формування національної самосвідомості більшості українців і всіх громадян України без огляду на їх національну належність. Варто наголосити, що йдеться не про заперечення російської мови як факту українських реалій. І будь-які спекуляції тут недоречні (кожна дитина має знати хоча б три мови – українську, російську і одну з європейських). За великим рахунком йдеться про інше – про стратегію розвитку України, сучасної української політичної нації, її національної самосвідомості. Власне, буде вона українською чи якоюсь іще? А якщо не українською, то якою?

І тут вирішальне слово може сказати саме система освіти. За результатами досліджень політтехнолога О. Медведєва, „єдина сфера публічного життя, де є підстави говорити про реальну, а не міфічну українізацію, – це освіта. Для значної частини дітей школа є єдиним

місцем, де вони хоча б частково перебувають в українському мовному середовищі” [29].

Зрозуміло, за роки незалежності сталися значні зрушення у сфері мовної політики української школи. Знову ж, йдеться не про якусь форсовану насильницьку українізацію, а про виконання положення Конституції України та відповідного законодавства про освіту, де закріплено державний статус української мови, визначено місце мов національних меншин, що і є ознакою рівня демократичності тої чи іншої країни. Не все ще так добре, як би хотілося. В середовищі освітян є розуміння того, що визнання за українською мовою державного статусу не означає ще переважання української мови в повсякденному спілкуванні школярів. Незважаючи на суттєві позитивні зміни (відсоток учнів, які навчаються українською мовою, зріс за роки незалежності від 50 до майже 80), ситуація у сфері мовної політики все ще потребує істотних змін. Насамперед це стосується переходу на викладання українською мовою у професійно-технічній і вищій школі.

У галузі освіти українська мова має в повному обсязі забезпечувати інтеграційно-консолідуючу, організаційну та інформаційну функцію. Реалізація цієї вимоги потребує комплексного послідовного вжиття заходів адміністративного, науково-методичного та роз'яснювально-пропагандистського характеру. Українська мова в галузі освіти має реалізуватися: як навчальний предмет; як основний засіб комунікації і здобуття знань з інших (не мовних) сфер пізнання; як засіб розвитку та саморозвитку школяра і студента, творчого самовираження і утвердження особистості в суспільстві. Володіння українською мовою треба вважати одним з основних критеріїв оцінки професійної придатності викладачів, керівників навчальних закладів.

Дбаючи про належне забезпечення різних варіантів вивчення української мови, освітяни забезпечують також вивчення у школі мов національних меншин. Саме тому в загальноосвітніх навчальних закладах станом на 2006/2007 навчальний рік всього українською мовою навчалось 3.921.813 учнів, російською – 957.868 учнів, румунською – 24.226 учнів, угорською – 18.136, молдовською – 5.525, кримськотатарською – 5.964, польською – 1.514 учнів. Ці статистичні дані наочно ілюструють те, що в Україні забезпечується право національних меншин на задоволення освітніх потреб рідною мовою, збереження і розвиток етнокультури. Факультативно, крім зазначених вище мов, вивчаються японська, китайська, корейська, італійська, турецька, чеська, словацька, французька, арабська, індійська, татарська, ромська, вірменська та інші. Наприклад, тільки в Києві у загальноосвітніх навчальних закладах вивчається близько 30 мов. Для представників національних меншин, що дисперсно проживають в Україні, працюють недільні школи, відвідування яких не обмежується віковим цензом. Це свідчить, що задоволення освітніх

запитів національних меншин реалізується через полікультурність освіти, основною метою якої є формування нового менталітету, усвідомлення перспектив глобального розвитку людського суспільства, розуміння, визнання й забезпечення прав різних культур на їх автономне існування та єднання, розвиток загальнолюдської культури.

Широке задоволення потреб національних меншин українською державою має, втім, і зворотній бік. Дослідження шкіл національних меншин на Закарпатті висвітлило низку проблем. Учні цих шкіл недостатньо володіють українською мовою для соціалізації в українському суспільстві. Випускники шкіл з угорською мовою навчання мали можливість здобути вищу освіту лише на філологічному відділенні Ужгородського університету. Це викликало відплив кадрів до Угорщини – для подальшого навчання й отримання роботи. Так що проблеми залишаються. Їх необхідно вирішувати в тісній взаємодії з представниками національно-культурних товариств різних регіонів.

Що ж стосується двох найбільших мовних груп – української і російської – то очевидно, що ці мовні спільноти мають уважніше підходити до проблеми пошуку компромісу. Нині як оптимальну науковці розглядають таку версію: „україномовні” мають погодитися, що російська мова буде в Україні у широкому вжитку завжди, а „російськомовні” мають зрозуміти, що час безроздільного панування російської мови минув, що жити в Україні й бути вільним від будь-яких зобов’язань перед державною мовою неможливо. Як завжди мудро щодо цього висловився академік І. Дзюба: „Хто насправді є в Україні двомовним: ті, хто обстоює українську мову, добре володіючи й російською, знаючи російську культуру, - чи ті, хто воює за „двомовність” задля права не знати українську мову й українську культуру, ігнорувати їх? Де є більший культурний потенціал? Де наша історична перспектива? І чи не спрямовані галасливі пропагандистські кампанії нібито на захист російської мови – насправді на захист безкультур’я, лінощів і малограмотності основної маси нашої бюрократії на всіх рівнях (не кажучи, звісно, про „геополітичний” чинник)” [30].

Більшість людей, звісна річ, усвідомлює цю проблему. Справа за політичними лідерами, які б мали всерйоз перейнятися оптимізацією суспільно-політичного життя України, виробити відповідну консолідовану стратегію, оголосити своєрідний мораторій на експлуатацію в контексті референдуму тих тем (зокрема, мовну проблему), які за нинішніх умов політичного протистояння і низької політичної культури розколюють як політикум, так і ціле суспільство.

Література:

1. Дзюба І. Глобалізація і майбутнє культури // День (Київ), 2006. – 12

липня. - № 112. - С. 7.

2. Економіка знань: виклики глобалізації та Україна / Під загальною редакцією А. С. Гальчинського, С. В. Львовичкіна, В. П. Семиноженка. - К., Національний інститут стратегічних досліджень, 2004. - С. 19.

3. **Кремень В. Г.** Освіта і наука України: шляхи модернізації (Факти, роздуми, перспективи). - Київ., „Грамота”, 2003. - С. 26.

4. **Хрох М.** От национальных движений к полностью сформировавшейся нации: процесс строительства наций в Европе // Нации и национализм / Б. Андерсен, О. Бауэр, М. Хрох и др. - М., Праксис, 2002. - С. 124.

5. **Литвин В.** У нас немає політичної еліти, в нас є правлячий політичний клас // День, № 179, 19 жовтня 2006 р. - С. 4.

6. **Злобин Н.** Гибель империи продолжается // Киевский телеграфъ, 9 - 15 февраля 2007 г.

7. „15 минут”, № 56 (195), 29 марта 2007 г. - С. 7.

8. **Білоусова Н.** Тіньові перспективи // День, № 59, 5 квітня 2007 р. - С. 5.

9. **Ібрагімова І.** Питання ідентичності в політико-правовому аспекті // Україна - проблема ідентичності: людина, економіка, суспільство. Конференція українських випускників програм наукового стажування у США. Виступи учасників та дискусія. - К., Стило, 2003. - С. 110.

10. Украина почувяла запах свободы // 15 минут (Киев). - 2006. - 11 сентября. - № 60. - С. 2.

11. **Княжинський В.** Ціль, що рухається. Ідея конкурентоспроможності не має альтернативи // День, № 21, 7 лютого 2007 р. - С. 5.

12. **Назаренко Г.** Патріотизм у молодіжному русі // Педагогічна газета, № 3, березень 2007. - С. 8.

13. **Згуровський М.** Дослідницькі університети: шанс для Європи // Дзеркало тижня (Київ). - 2006. - 14 жовтня. - № 39 (618). - С. 14.

14. Детальніше див.: **Грицак Я.** Як викладати історію України після 1991 року? // Українська історична дидактика: Міжнародний діалог (фахівці різних країн про сучасні українські підручники з історії): Зб. наук. ст. - К.: Генеза, 200. - С. 63 - 75.

15. **Яковенко Н.** Куди веде наше майбутнє // День, № 7, 18 січня 2007 р. - С. 4.

16. **Гудзик К.** Вчимося історії // День, № 29, 17 лютого 2007. - С. 7.

17. **Пахльовська О.** Джеймс Мейс і його місія // День, № 27, 15 лютого 2007 р. - С. 1.

18. **Пахльовська О.** Проект самогубства // День, № 20, 6 лютого 2007 р. - С. 6.

19. **Ясперс К.** Вопрос виновности // Знамя. - 1994. - № 1.

20. **Драйден Г., Вос Дж.** Революція в навчанні. - Львів, Літопис, 2005. - С. 75.

21. **Розпутенко І.** Що ми робимо не так? // День, № 30, 20 лютого 2007

політичні інститути і процеси

політичні інститути і процеси

р. – С. 4.

22. Там само.

23. **Баган О.** Наша різноманітність: загроза і взаємозбагачення // День, № 224, 21 грудня 2006 р. – С. 4.

24. **Яхно О.** Виграшна поразка // День, № 33, 23 лютого 2007 р. – С. 1.

25. Пресс-бюро „2000”. Герман о языке и мелком чиновнике \ \ „2000”, № 10, 9 - 15 марта 2007 г. – С. А8.

26. **Романцов В.** Як населення України користувалося рідною мовою / Дзеркало тижня, № 6, 18 лютого 2006 р. – С. 22.

27. **Яхно О.** Єдиний вихід – компроміс // День, № 47, 20 березня 2007 р. – С. 1.

28. **Кацун Ю.** Кого захищати? // День, № 91, 6 червня 2006 р. – С. 6.

29. **Яхно О.** Єдиний вихід – компроміс // День, № 47, 20 березня 2007 р. – С. 1.

30. **Дзюба І.** І знову казуїстика... // День, № 215, 8 грудня 2006 р. – С. 6.